

ПРАЗЬКИЙ ПЕРІОД МОВОЗНАВЧОЇ ТВОРЧОСТІ ВАСИЛЯ СІМОВИЧА

Анотація. У статті проаналізовано мовознавчі праці В.Сімовича празького періоду (1923-1933). У цей час наукові інтереси вченого стосувалися проблем морфології словотвору, фонології української мови, а також її історії. Значний вплив на мовознавчі студії В.Сімовича цього періоду справили ідеї Празького лінгвістичного гуртка.

Ключові слова: мовознавство, морфологія, фонологія, празький лінгвістичний гурток, словотвір, українська мова.

В історії української мовознавчої науки Василь Сімович посідає чільне місце, однак у радянський період ім'я вченого замовчувалося: так, наприклад, жодна з його праць не описана у відомому бібліографічному покажчику «Українська мова» [3]. Лише в незалежній Україні з мовознавчого доробку В. Сімовича було знято всякі ідеологічні табу, а без його праць нині не обходяться дослідження з української граматики, словотвору, фонології чи ономастики [1; 2; 21; 23]. Попри реабілітацію імені видатного мовознавця, досі в українському мовознавстві нема комплексного дослідження доробку вченого, який, без сумніву, справив дуже помітний вплив на розвиток української лінгвістики середини ХХ ст. Особливий інтерес викликає празький період його мовознавчої творчості.

Празький період мовознавчої творчості В.Сімовича розпочинається у червні 1923 року, коли його було запрошено у Прагу на посаду професора кафедри української мови в Українському педагогічному інституті імені М.Драгоманова. Спершу на посаді завідувача кафедри, а згодом проректора та ректора Інституту В.Сімович розгорнув активну наукову роботу, зосереджуючись головним чином на актуальних проблемах як сучасного стану української літературної мови, зокрема формуванню її норм, так й її історії. Саме у Празі відбувається остаточне становлення В.Сімовича як лінгвіста, позитивну роль у цьому процесі відіграв Празький лінгвістичний гурток, активним членом якого був і В.Сімович. Саме під впливом ідей Празького лінгвістичного гуртка дослідник зацікавився проблемами фонології. [2, с.8].

Станом на початок 20-х років ХХ ст. першочерговим завданням української лінгвістики став опис усіх рівнів української мови та окреслення норм її літературного різновиду. Дуже показовим прикладом фахового розв'язання проблеми формування та утвердження норм української літературної мови стала брошура В.Сімовича «На теми мови» [12]. Незважаючи на досить загальну назву праці «На теми мови», В.Сімович уже у вступній її частині чітко окреслює досліджувану

проблематику. За його словами, об'єктом аналізу стануть дві тенденції розвитку української літературної мови, які автор називає «москвофільство» та консерватизм.

Основна увага В.Сімовича прикута до виявлення та аналізу фактів росіянізації української літературної мови, яку він називає мовним «москвофільством». «Під москвофільством у сфері мови я розумію ось що: приймати те, що ввід чужих народів попадає до скарбу нашої мови, не від них безпосередно, а просіяним крізь московське сито (це проявляється і у правописі чужих слів, і в відміні, і у роді, який прикладаємо до чужих слів іт.д.); ігноруючи закони української граматики; заводити в нашу мову московські форми, оминаючи свої власні фрази, брати московські; дослівно перекладати (а то й неперекладаними лишати) слова й вислови з московської мови, не додивляючись до того, чи вони відповідають духові нашої мови, чи ні і т.д.» [12, с.3].

Так, «половинистими» вважає В.Сімович і правила вживання літер *г* та *г* у словах чужомовного походження. Оскільки в російській мові та орфографії є лише проривний задньозязыковий звук [g] та літера на його позначення *г*, то, копіюючи чужомовні словоформи зі звуком [g], які потрапили в українську мову за посередництвом російської, з'явилися українські форми-покручі на зразок *gigiena* замість *гігієна* або *gegemonia* замість *гегемонія* тощо. Цілковито безпідставними є спроби відтворювати в українській мові чужомовний фрикативний [h] літерою *х*, як це маємо у власній назві *Saxara* замість *Сагара* [12, с.8].

У випадку з вживання літер *г* та *г* в запозичених В.Сімович не лише нагромаджує факти хибного слововжитку, але й пропонує розв'язання цієї непрості проблеми: «Усунути цю правописну плутанину може тільки такий правописний закон, який казав би скрізь нас там писати *г*, де чується у чужій мові *h*; писати там, де чується *g* (винятки, розуміється, в тих словах, що давно до нас прийшли з церковними книжками), *х* там, де чується *ch* [12, с.9].

Під впливом російської мови в українській літературномовній традиції занепало регулярне

колись правило передавати грецькі та латинські іменники формами жіночого роду - *кляса, зала, синтеза, аналіза, метода, база, криза, оаза, синтакса, еліпса* тощо. Так само латинські іменники середнього роду за російською граматичною традицією в українській мові змінюють рід на чоловічий. «На мою думку, зазначає В.Сімович, і в нас треба б лишати рід оригіналу і писати: *довге меморандум, кожне індивідуум, потрібне мінімум чи максимум, римське форум, погане фатум, розумне критеріум, довге кольоквіум, високе подіум*» [12, с. 12-13].

«Справжніми варваризмами» В.Сімович справедливо вважає широко поширену в українському мовленні практику використання російської синтаксичної конструкції дієслівної неособової форми з орудним відмінком: замість *мною складено проекта* треба вживати *я склав проект*, замість *владою його було призначено на комісара* - *влада призначила його комісаром* тощо [12, с. 19-20].

Надзвичайно цінними є спостереження В.Сімовича над вживанням приєменникових конструкцій. На багатому фактичному матеріалі, почерпнутому головним чином із радянської періодики поч. 20-х років ХХ ст., дослідник вказує на типові помилки, породжені росіянізацією української мови [12, с. 21-23]. Не втратили своєї актуальності рекомендації В.Сімовича щодо хибності перекладу російського слова «относительно» українським «відносно», який треба перекладати українського або як «щодо», або «супроти». Так само «москалізмом» В.Сімович вважає поширену в українському літературному мовленні фразу «у цьому відношенні», замість якої, на думку вченого, слід вживати *із цього боку, із цього погляду, щодо того, в тім напрямі* [12, с. 25]. В.Сімович переконливо доводить, що ціла низка проаналізованих росіянізмів в українській мові - це не питоми російські слова, а, як правило, кальки з німецької. Пор.: нім. *bant* - рос. *благодаря*; нім. *betreffend* - рос. *относительно*, нім. *ohne jeden Zweifel* - рос. *безь усякого сомнения*.

Справді, всяка літературна мова, що успішно розвивається (і українська тут не виняток), активно використовує такий ресурс, як неологізми. Однак ставлення до «кованих слів» у суспільстві суперечливе, тому В.Сімович пропонує власні критерії розмежування новотворів надлишкових та неприродних і потрібних. Єдиним критерієм такого розмежування неологізмів мовознавець вважає структуру, фонетичну та словотвірну, української мови. На думку В.Сімовича, усі підстави статистично нормативними в українській літературній мові мають такі новотвори поч. 20-х років ХХ ст.: економічні терміни *робітна днина, робітний час, робітна сила*; технічний термін *течиво* 'рідина', геологічний термін *влоговина* 'кітловина', педагогічні терміни *виховник, виховниця, виховничий*, а також *твориво* 'витвір', *зайвина* 'залишок', *доповідь, доповідач, руйнівник, руйнівничий* тощо [12,

с. 42-43]. Значна частина із цих неологізмів, як і передбачав В.Сімович, утвердилася в українському літературному лексиконі.

Важливе значення для дослідження граматичної структури української мови має ґрунтовна студія В.Сімовича «Українські йменники чоловічого роду на -о в історичному розвитку й освітленні» [14]. Мовознавець, на нашу думку, свідомо обирає такий специфічний для слов'янських мов словозмінний тип іменників не лише для того, щоб розкрити його особливості, а й з метою увиразнити на його прикладі граматичну самобутність української мови. Щоб досягти своєї мети, В.Сімович розширює джерельну базу свого дослідження, аналізуючи сучасні українські іменники чоловічого роду на -о із широким залученням фактів з пам'яток української мови, а також інших слов'янських мов.

Глибину Сімовичевих студій над іменниками чоловічого роду на -о засвідчує висновкова частина дослідження вченого, в якій він стверджує, що «у порівнянні з іншими слов'янськими мовами, число йменників на -о сильно розрослося, й вони все ще творяться». Причину появи іменників на -о В.Сімович пов'язує із занепадом слабких редуційних голосних у кінці слова, що спричинив збіг приголосних, усунення якого й породило цей структурний тип іменників. Початок цього процесу В.Сімович датує ХІІ ст. і розпочався він, на думку вченого, з чоловічих особових імен [14, с. 67].

Такий само методологічний підхід, як до вивчення іменників чоловічого роду на -о, В.Сімович застосовує і для дослідження українських згубілих та здрібнілих хресних імен [15]. Це дозволило авторові простежити динаміку розвитку оцінних варіантів чоловічих особових імен від ХІ ст. до початку ХХ ст. Так, В.Сімович довів, що адаптація хресних чоловічих імен на українському мовному ґрунті відбувалася на фонетичному та словотворчому рівнях. «Між тими іменами бачимо в ХІV-ХІVІІ ст. багато згубілих та здрібнілих імен, що творилися здрібнілими та згубілими суфіксами, які в мові вже існували» [15, с. 180].

На нашу думку, до числа мовознавчих праць празького періоду є всі підстави зарахувати відоме дослідження В.Сімовича «Проблема гармонії складів у морфології слов'янських мов» [20], яка хоч і була опублікована у 1938 р., коли, як відомо, вчений жив у Львові, проте в основу цієї статті, як зазначає сам автор, лягла його доповідь на Українському науковому з'їзді, що відбувся у Празі 1932 року. Окрім того, проблематика статті тісно пов'язана з тематикою досліджень Празького лінгвістичного гуртка, до якого належав і В.Сімович.

У цій праці В.Сімович піддає детальному аналізу випадки вирівнювання кількості складів словоформ, що відбувається навіть всупереч фоне-

тичним змінам. Вчений зазначає, «гармонія складів – це узгодження числа складів у деяких формах слов'янської морфології, узгодження, що склалося наслідком деяких структуральних законів у мовах слов'янських народів, і сильно в'яжуться з функційними завданнями цих форм. Іншими словами - в слов'янських мовах подибується дострій числа складів у деяких формах, і то таких, в у функціях цих форм є якое зближення, а то й функцій на близькість» [20, с.3]. Широка фактологічна база та глибоке теоретичне підґрунтя дослідження дозволили В.Сімовичу пояснити цілу низку складних явищ в словозмінній слов'янських мов та української зокрема. Так, наприклад, на думку вченого, саме гармонією складів, тобто завдяки вирівнюванню їх кількості, в українській мові у дієслівних формах 1 особи множини теперішнього часу на місці фінального праслов'янського *ъ*, який занепав у слабкій позиції, з'являється *-o*: **beretъ > беремо* [20, с.5]. В інших слов'янських мовах, як переконливо доводить В.Сімович, на місці колишнього праслов'янського *ъ*, щоб зберегти колишню гармонію складів, з'являються такі форми: польське, лужицьке - *bieżemy*; чеське, болгарське - *bereme* тощо.

Концепція гармонії складів дозволила В.Сімовичу також пояснити цілу низку складних явищ морфології слов'янських мов, зокрема появу форм наказового способу дієслів в українській мові, слов'янських дієслівних форм 1 особи однини теперішнього часу на *-ati*, закінчення орудного відмінка іменників жіночого роду колишньої основи на *-*a*, родового відмінка множини іменників чоловічого та середнього родів на зразок *полів, хатів, бабів*.

Це та інші пізніші дослідження видатного українського лінгвіста з царини фонології та морфології дали підстави Ю.Шевельову справедливо стверджувати, що В.Сімович «був першим найвизначнішим українським фонологом празького напрямку, але сполучив ідеї структуралізму з гумбольдтіансько-потєбнянським підходом до мови як вияву духовности нації» [4, 8, с.2840].

«Нарис граматики староболгарської (староцерковнослов'янської) мови» В.Сімовича - це перший україномовний посібник зі старослов'янської мови. Хоча назва цього видання безпосередньо не пов'язана з історією української мови, проте автор раз у раз знаходить за можливе розкривати цілу низку проблем, спільних для старослов'янсько-українських, що мають важливе значення і для історії української мови та української культури загалом. Так, В.Сімович, класифікуючи старослов'янські пам'ятки за редакціями, серед східнослов'янських пропонує розрізнити «відділ український і московський» [13, с.25]. Доцільність розрізнення старослов'янських пам'яток української та російської редакції автор обґрунтовує існуванням мовних рис «українсько- церковнослов'янських пам'ятників».

У післямові до «Хрестоматії...» В.Сімович нічого не говорить про принципи добору пам'яток, однак їх аналіз дозволяє стверджувати, що автор намагався якнайповніше представити жанрово-стильове розмаїття та специфіку української літературної мови конкретної доби. Так, наприклад, підперіод «XI вік» репрезентують сакральні та конфесійні твори (Архангельське Євангеліє, Турівське Євангеліє, Слово Григорія Богослова), а також побутові та художні тексти (Напис на Тмуроканському камені, Ізборник Святослава 1073 р. та ін.). Підперіод «XVI-XVII вік» представлено пам'ятками сакральними (Пересопницьке Євангеліє, Крехівський Апостол), офіційно-ділового мовлення (універсали Б.Хмельницького, І.Мазепи), перекладна література («З тестаменту Василя цесаря кгрецького» (1607), «Ліствиці» І.Сінайського), фольклорними (пісня «Про Штефана-воеводу»), лексикографічними (словники П.Беринди, Л.Зизанія), епістолярієм (листи Б.Хмельницького) та ін.

«Словничок староболгарських та староукраїнських текстів церковної літератури до XV ст.» містить, за словами укладача, тільки ті слова та форми, які можуть бути незрозумілими українському читачеві або ж «викликати деякі семантичні сумніви» [13, с.XI]. Реєстр «Словничка...», за нашими підрахунками складає 1432 слова та їх фонетичні та орфографічні варіанти.

Про зацікавлення В.Сімовича проблемами історії української мови, зокрема особливостями її розвитку на теренах історичного Закарпаття, свідчить жвавий інтерес ученого працею Михайла Лучкая - «Grammatica slavo-ruthena...». В.Сімович звертає увагу не лише на Лучкаїв опис мовної структури, а й на те, як автор розуміє взаємодію народнорозмовної та літературної мови [7, с. 13-15]. Він вказує на хибність переконань Михайла Лучкая, який вважав, що роль літературної мови у слов'ян східного обряду може бути лише церковнослов'янська. Досліджуючи джерела граматики Михайла Лучкая, В.Сімович порівнює її з «Institutiones linguae Slavicae dialecti veteris...» та з граматику М.Смотрицького. В.Сімович доводить, що зразком для Михайла Лучкая слугувала праця чеського просвітителя, про що свідчить майже тотожна композиція граматик, спільна термінологія, ілюстрації, численні покликання, а також, зрештою, і заяви самого Михайла Лучкая, що «провідником моїм у слов'янській (мові) був Добровський, якого наслідувати вважаю для себе честью». Однак В.Сімович переконливо доводить, що граматика Михайла Лучкая не є копією граматики Й.Добровського, адже патріарх славистики був дуже слабо обізнаний з українською мовою, окремі факти української мови, почерпнуті ним з фольклорних текстів чи з Острозької Біблії, він помилково кваліфікував як полонізми. Тому, як вважає В. Сімович, Михайло Лучкай захотів «своєю граматику доповнити твір великого

свого учителя. А, може, грало тут роллю яєсь неясне почуття гіркоти українця (русина)...» [16, с.223].

Дуже важливо, на думку В.Сімовича, що Михайло Лучкай вважає українську мову окремишньою. Він досить точно окреслює реал поширення української мови - *Parvam Russiam*, тобто Україна; *Poloniam*, тобто Холмщина, також Галичина, Волинь, Буковина та півмільйона душ у Мукачівській та Пряшівській єпархіях [16, с.228]. В.Сімович вбачає «трагедію Лучкаєвого романтизму» в тому, що той вважає церковнослов'янську мову рідною мовою освічених українців, від якої народна мова лише незначно відрізняється.

Важливий сторінці в історії української літературної мови напідавстрійській Україні присвячена монографія В.Сімовича «Йосиф їречек і українська мова (до азбучної заверюхи 1859 р.)» [18]. У цій праці автор аналізує результати діяльності спеціальної комісії з реформи української абетки, яку очолив Йосиф Їречек. Розроблений комісією на чолі з Й.Їречеком латинографічний український правопис Міністрство освіти Австрійської імперії схвалило 25 липня 1859, однак уже за два неповні роки - 13 березня 1861 року - скасувало його через протести та несприйняття цієї сумнівної інновації українською культурною громадськістю.

Зрозуміло, що діяльність Й.Їречека як керівника комісії з латинізації українського правопису серед української культурної громадськості була оцінена різко негативно, про що свідчить відома стаття І.Франка «Азбучна війна в Галичині» [24, с.81-116]. Однак у празьких архівах В.Сімович відшукав кілька важливих документів, які дозволили йому по-іншому оцінити неоднозначну діяльність Й. Їречека на полі української культури. Як показує аналіз архівних матеріалів, Й. Їречек не вважав за мету діяльності своєї комісії латинізацію українського правопису, як цього прагнув тогочасний намісник Галичини А.Голуховський, а бачив її набагато масштабніше - скерувати розвиток української літературної мови на народнорозмовну основу: «освіту народові треба давати його мовою; розвиток народу і освіта йдуть через літературу, тим то література мусить бути народна не тільки у способі викладу, але й щодо мови.. До селянина ми мусимо навчитися промовляти тою мовою, що він нею навчився думати... Усі мови були первісно мужицькими, але ж через літературу і тільки через

неї вони ублагогороднились» [18, с. 18]. На переконання Й.Їречека, українська мова так ж самостійна, як, наприклад, чеська, проте вона використовує «не свій правопис». Відмова від історичного принципу правопису, орієнтованого на традиції церковнослов'янської мови, що панував у підавстрійській Україні в серединні XIX ст., виведе її на шлях прогресу.

Дослідження В.Сімовича «Йосиф Їречек та українська мова» не просто описує роботу місії Й.Їречека на Галичині в 1859-1861 рр., а й глибоко розкриває суперечливий та складний процес утвердження української літературної мови на народній основі та роль у цьому процесі чеського діяча Й.Їречека. На жаль, діяльність Й.Їречека, як і дослідження В.Сімовича про його галицьку місію залишаються поза увагою сучасних дослідників як історії української літературної мови, так й історії українського правопису [5;10; 11].

В.Сімович має вагомі здобутки і в галузі лексикографії. Важко переоцінити його роль як редактора першої української енциклопедії, яку Микитчук, ініціатор та фактичний керівник видання Української загальної енциклопедії оцінює так: «...мені вдалось упросити проф.Василя Сімовича, ректора Українського педагогічного інституту в Празі, щоб він став сенатором редакції «УЗЕ». Повернувшись до Праги, він zorganizував групу співробітників-фахівців, яка складалася з наших подебрадських та празьких вчених. Було їх разом 22 особи. Якщо мова про тексти, появу «УЗЕ» ми завдячуємо проф.В.Сімовичеві та дир. В.Дорошенкові» [8, с. 107]. Сам В.Сімович підготував низку ґрунтовних енциклопедичних статей, зокрема «Україна: Мова (опис)» [22, 3, с.566-561], «Мова: граматичні досліді» [22, 3, с.572-579], «Мова: історія українського правопису» [22, 3, с.579-583], «Шкільництво: Буковина» [22, 3, с.875-878].

Як бачимо, у творчій біографії В.Сімовича празький період посідає особливе місце. Протягом 1923-1933 років вчений активно досліджував морфологію, словотвір, фонологію, а також історію української мови. На відміну від своїх колег в підрадянській Україні, В.Сімович працював без будь-яких ідеологічних обмежень, що розширювало не лише тематику його досліджень, а й тісніше вплітало їх у загальноєвропейський контекст розвитку мовознавчої науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Білоус М., Терлак З. Василь Сімович. 1880-1944. Життєписно- бібліографічний нарис. – Львів, 1995. – 179 с.
2. Василь Сімович. Вибрані статті / Упор. Н.Ткачової.-Тернопіль, 2005. – 112 с.
3. Гольденберг Л.І., Королевич Н.Ф. Українська мова. Бібліографічний покажчик.-К., 1963. – 300 с.
4. Енциклопедія українознавства. – Т. 1. – 10 / Гол. ред. В.Кубійович.-Париж- Нью-Йорк, 1954-1989.
5. Історія українського правопису XVI-XX століття. Хрестоматія. – К.: Наук.думка, 2004. – 582.
6. Ковалів П. Василь Сімович.-Вінніпег: Просвіта, 1953. – 39 с.
7. Лизанець П.М. Михайло Лучкай та його граматики//Передмова до Михайло Лучкай. Граматика слов'яно-руська. – К.: Наук.думка, 1989. – С.5- 33.

8. Микитчук В. Як виникла «УЗЕ» // Сучасність, №4. – 1961. – С. 101-108.
9. Огієнко І. Історія церковно-слов'янської мови. Пам'ятки старослов'янської мови X-XI віків.- Варшава, 1929. – 492 с.
10. Огієнко І. Історія української літературної мови.-К.: Наша культура і наука, 2001.- 440 с.
11. Русанівський Історія української літературної мови.-К.: АртЕк, 2001. – 392 с.
12. Сімович В. На теми мови.- Прага-Берлін: Нова Україна, 1924,- 46 с.
13. Сімович В. Нарис граматики староболгарської (староцерковнослов'янської) мови,- Прага: Сіяч, 1926,- 399 с.
14. Сімович В. Українські йменники чоловічого роду на -о в історичному розвитку й освітленні.- Прага, 1929. – 70 с.
15. Сімович В. Історичний розвиток українських (здрибнелих та згрубілих) чоловічих хресних імен із окремішньою увагою на завмерлі суфікси//Sboгпїk ргасї I.sjezdu slovanskych filologu v Praze.-Sv.2.- Pгаhа, 1929. – S.174-183.
16. Сімович В. Grammatika Slavo-ruthena М.Лучкая// Наук.зб. т-ва «Просвіта».-Ужгород, 1930-1931, С. 217-306.
17. Сімович В. Хрестоматія з пам'ятників староукраїнської мови (старого і середнього періоду до кінця XVIII ст.) з додатком вибору староболгарських пам'яток зі словничком.- Прага: Сіяч, 1932.- 438+XLIV с.
18. Сімович В. Йосиф Їречек і українська мова (До історії азбучної заверюхи 1859. р.).-Прага, Український високий педагогічний інститут імені М.Драгоманова, 1933. – 72 с.
19. Сімович В. До морфології українських прикметників//Slavia.-XII.-Praha, 1933. – S.62-70.
20. Сімович В. Проблема гармонії складів у морфології славянських мов. – Прага: Видання Українського історично-філологічного товариства, 1938, – 10 с.
21. Сімович В. Праці у двох томах. Т.1: Мовознавство/Упор. І передм. Л.Ткач.-Чернівці: Книги - XXI, 2005. – 520 с.
22. Українська загальна енциклопедія. – Т.1-3. – Львів-Станіславів-Колимия, 1930-1933.
23. Українська мова. Енциклопедія, К., 2007.-853 с.
24. Франко І. Азбучна війна в Галичині//НЗТШ.-Т.СХІV.-Львів, 1913.-С. 81-116.

Lubov Rusynko Bombyk

The Prague period of linguistic creativity Vasil Simovich

Summary. The article analyzes the linguistic works of V. Simovich of the Prague period (1923-1933). At this time, the scientific interests of the scientists concerned the problems of morphology, word formation, phonology of the Ukrainian language and its history. A significant impact on Simovich's linguistic Studio in this period had ideas of the Prague linguistic circle.

Key words: morphology, phonology, linguistics, Prague linguistic circle, word formation, ukrainian language.

Одержано 15.03.2017 р.